

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА КООПЕРУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В РОКИ НЕПУ: ДОСВІД РОЗШИРЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ БАЗИ

Ослаблення кооперативної системи є особливо небажаним в умовах нинішньої фінансово-економічної кризи. Споживчій кооперації стає все важче задовольняти потреби населення. Проте у найближчий час розраховувати на суттєву підтримку держави щодо інвестування споживчої кооперації, особливо на селі, не доводиться. Відтак лише самі пайовики та працівники споживчої кооперації здатні відродити систему, матеріально і морально допомагаючи їй, а значить, і собі. Допомогти у пошуку шляхів мінімізації негативних впливів сучасної фінансово-економічної кризи для господарської діяльності споживчої кооперації може узагальнення попереднього досвіду залучення різних верств населення до кооперативів у період непу, який формувався на тлі соціально-економічних проблем початку 1920-х рр.

Питання щодо залучення населення до споживчих товариств розглядалося практично на всіх партійних форумах, які проходили у 20-ті рр. ХХ ст. Передусім ішлося про кооперування тих верств населення, які мали стати опорою радянської влади. Саме під таким кутом зору аналізувався соціальний склад споживчої кооперації в наукових розвідках, написаних протягом 1920-х рр. Серед них праця П. Кожаного [1], у якій автор із класових позицій досліджував досвід кооперування робітників, зокрема членів профспілок. Аналізу соціального складу споживчої кооперації присвячені брошури С. Зарудного [2] та П. Пожарського [3], у яких зроблений акцент на досягненнях у залученні кооперативів бідняцько-середняцьких мас сільського населення.

Праці з історії споживчої кооперації, що вийшли протягом 1960-х рр., хоч і містили статистичні дані щодо кооперування населення в роки непу, проте продовжували дотримуватися класового підходу до методики дослідження. Передусім наголошувалося на залученні до кооперації комуністів, робітників, жінок-активісток і членів комітетів незаможних селян [4].

Певний внесок у вивчення соціального складу споживчої кооперації зробив сучасний автор Г. Волошкевич, якому вдалося залучити до наукового обігу нові архівні матеріали і проаналізувати результати кооперування населення в останні роки непу [5]. Однак у його праці більше уваги надано кооперуванню селян і практично не розглянуто роботу щодо кооперування інших верств населення.

Ураховуючи стан наукової розробки даної проблеми, можна констатувати, що до сьогодні вона не стала предметом комплексного дослідження. Окремі статті та брошури не дають цілісної картини щодо методів і результатів проведеної державними органами та кооперативними організаціями роботи із залучення населення до споживчих товариств у роки непу. Відтак метою даної статті є аналіз досвіду державної політики щодо розширення соціальної бази споживчої кооперації як необхідної умови її ефективного господарювання в умовах конкурентної боротьби періоду непу. Автор поставила перед собою завдання узагальнити і з'ясувати результати залучення до споживчої кооперації у 1920-ті рр. різних соціальних і вікових груп населення під кутом зору його

доцільності. Об'єктом дослідження є розвиток сільського господарства УСРР доби НЕПу, предметом – кооперативний рух у зазначений період.

Архівні документи та періодичні видання того часу переконають, що розвиток споживчої кооперації в роки непу, особливо її господарська діяльність, багато в чому залежали від ступеня кооперування населення. На початку 1920-х рр. ще зберіглося впроваджене в період „воєнного комунізму” обов'язкове членство у споживчій кооперації та приписка громадян до одного із розподільчих пунктів. Водночас з ініціативи пайовиків дозволялось організувати добровільні споживчі товариства (ДСТ). Добровільні споживчі товариства охоплювали працівників окремих заводів чи установ, тобто мали обмежений характер, що пояснювалося скрутним економічним становищем переважної більшості населення.

Після запровадження непу, протягом двох урожайних років (1922 – 1923 рр.) економічне становище змінилось, добробут населення загалом і селянства зокрема покращився, зріс попит на промислові товари, а відтак, виникли об'єктивні умови для загального переходу на добровільне членство. Його умови визначались у декреті ЦВК і РНК СРСР „Про реорганізацію споживчої кооперації на засадах добровільного членства” від 28 грудня 1923 р. [6, 385]. Із переходом на добровільне членство почався новий етап розвитку споживчої кооперації, проте цей процес у споживчій кооперації набув політичної ваги і розглядався керівництвом країни як один із шляхів боротьби з приватним сектором в економіці.

Кожен крок Центральної спілки споживчих товариств України – Вукопспілки (скорочено ВУКС) і місцевих кооперативних організацій у справі переходу на добровільне членство перебував під постійним контролем органів влади. Так, у листопаді 1923 р. оргінструкторський відділ ЦК КП/б/У затвердив план, згідно з яким планувалося терміново залучити у містах до добровільних споживчих товариств 100% комуністів і членів профспілок [7, 133]. Одним із перших подав звіт Катеринославський губком КП/б/У, у якому повідомлялося, що „запропоновано усім членам і кандидатам у члени партії, а також членам комуністичної спілки молоді (КСМ) вступити до споживчої кооперації не пізніше 1 квітня 1924 року” [8, 11 – 12].

З 1924 р. Вукопспілка розпочала широкомасштабну агітаційну кампанію серед населення, прагнувши переконати його у перевагах добровільного членства в кооперації. Проводячи ці та подібні масштабні кампанії з метою якомога ширшого кооперування населення, КП/б/У, а під її керівництвом і правління Вукопспілки пильно стежили за їх соціально-класовою спрямованістю. Прагнувши зробити кооперацію одним із інструментів соціалістичного будівництва в країні, вони дбали про те, щоб соціальний склад кооперованого населення відповідав не лише принципам господарської доцільності, а й визначеним більшовиками ідеологічним пріоритетам, якими мали керуватися у своїй діяльності споживчі товариства.

Із переходом на добровільне членство найінтенсивніше проводилося кооперування робітників – членів профспілок. Уже до липня 1924 р. споживчою кооперацією України було охоплено 50% членів профспілок. Заклик „Кожний член профспілки має бути членом кооперативу” чи не найкраще виконували в Донбасі. Улітку 1924 р. 73,5% членів профспілок цього краю були членами робітничих кооперативів, а навесні 1925 р. – 80%.

За підрахунками С. Зарудного, на 1 січня 1927 р. споживча кооперація України об'єднувала 68% членів профспілок [2, 35].

Масштабна робота була проведена Вукопспілкою та місцевими спілками

споживчих товариств щодо кооперування незаможників. Насамперед робилося все для того, аби у споживчі товариства вступили найбідніші селяни. Саме вони мали стати опорою існуючої влади на селі. Відтак уже у серпні 1924 р. газета „Вісті ВУЦВК” повідомляла, що в середньому сільські кооперативи охоплювали 60% усіх пайовиків із числа незаможного селянства [9]. Залучалися до кооперації і середняцькі маси. Загалом на липень 1924 р. споживчою кооперацією було охоплено 10% селянських дворів. У той час споживча кооперація на селі, за даними П.Пожарського, на 90% була бідняцько-середняцькою організацією [3, 44].

З метою посилення кооперування населення, особливо сільської бідноти, з прибутків споживчих товариств і спілок утворювалися спеціальні фонди кооперування бідноти, які слугували поворотною позичкою для бідняків для сплати ними пайових внесків. Кооперуванню сприяло також надання членам кооперативу певних переваг перед нечленами в галузі придбання дефіцитних товарів. Крім того, пайовикам робилася знижка з ціни на товари, яка досягала 10% [4, 42]. Слід відзначити, що кооперування селян не завжди здійснювалось на добровільних засадах. Іноді записували до кооперації цілими групами, колективно. Існували й економічні засоби тиску на селян, які не вступили до споживчих кооперативів.

На 1 січня 1927 р. система споживчої кооперації України охоплювала вже 35,4% селянських господарств [2, 65]. Правляча більшовицька партія, проте, вважала такий відсоток кооперування сільського населення недостатнім. У грудні 1927 р. XV з'їзд ВКП/б/ поставив завдання „залучити до кооперації” протягом найближчого періоду всю бідноту та більшість середняків [10, 36].

Однією з форм матеріального стимулювання селян до вступу в споживчі товариства стало їх пільгове санаторно-курортне лікування. З цією метою у 1927 р. був створений селянський кооперативний санаторій у Куяльницькому лимані поблизу Одеси. При цьому всі витрати на утримання хворих та переїзд до санаторію і назад Вукопспілка взяла на себе. Протягом 1927 – 1928 рр. лікування отримали 525 хворих селян-пайовиків [11, 72].

Важливою ділянкою кооперування населення стало залучення до товариств жінок-робітниць, селянок, домогосподарок. Партійні та кооперативні журнали і газети щоденно агітували жінок до вступу в кооперацію, роз'яснюючи її переваги. За ініціативою правління ВУКС проходили місячники кооперування жінок. Правління ВУКС підтримало досвід робітничих кооперативів Донбасу у створенні кооперативів „Мати і дитя”, які запроваджували дієтичне харчування, допомагали хворим тощо.

У перші роки непу відсоток кооперування жінок, особливо на селі, був незначний. За даними 1925 р., споживча кооперація України об'єднувала 168 тис. жінок (10,7 % від загальної кількості пайовиків). У робітничій кооперації відсоток жінок-пайовиків був значно вищий, ніж на селі. Наприклад, в Артемівському ЦРК (Донбас) у той період він складав 42% [12, 9]. Проте більшовики вважали недостатніми результати кооперування жінок, і в грудні 1927 р. на XV з'їзді ВКП/б/ було висунуто завдання посилити залучення до кооперації жінок, передусім селянок [10, 36].

У березні 1928 р. Вукопспілкою та місцевими спілками була започаткована практика проведення ряду заходів до святкування Міжнародного дня жінки. Розпочали роботу щодо відкриття осередків нового побуту (дитячі ясла, майданчики, медичні консультації). У результаті проведених заходів кількість жінок, які брали участь у діяльності споживчої кооперації, зроста в УСРР за два роки на 176 % і у 1929 р. становила

832 тис. осіб, або 18,6 % від загальної кількості кооперованого населення [13, 48].

Кооперативні організації закликали до вступу в кооперативи сільських учителів і військовослужбовців. Так, комуністична фракція Вукопспілки постійно підтримувала зв'язки з Держполітуправлінням УРСР щодо залучення в кооперацію червоноармійців, командирів Червоної Армії. Це свідчило про те, що влада надавала процесу кооперування населення політичний характер. Відбувалися кампанії щодо кооперування представників національних меншин, які проживали в Україні, зокрема німців, греків, болгар, поляків, угорців та ін. Зазначимо, що мало місце створення споживчих товариств ченців і священнослужителів.

Правляча партія та уряд ставили питання таким чином: усі члени комсомолу мали вступати до місцевих об'єднань кооперації, залучаючи до цього і безпартійну молодь. Партійні, урядові та кооперативні видання систематично проводили агітаційну кампанію щодо вступу молоді в кооперативи. Як правило, кооперування молоді приурочували до державних революційних свят, історичних подій [14, 4].

Протягом 1920-х рр. масово створювалися студентські кооперативи. У числі перших (1922 р.) виник студентський кооператив „Нова громада” при Полтавському кооперативному технікумі. Того ж року організували кооператив „Молодий кооператор” при Київському кооперативному технікумі. Ця ініціатива була підхоплена й іншими навчальними закладами.

З 1922 р. почали виникати перші дитячі споживчі кооперативи, зокрема на Полтавщині. Мета цих кооперативів – забезпечення учнів підручниками та канцтоварами за цінами, нижчими від приватних. Вукопспілка підтримала ініціативу щодо створення дитячої кооперації. Протягом 1924 р. мережа дитячих кооперативів виникла в Донбасі, на Київщині тощо. Щоб віднайти гроші для відкриття дитячих кооперативів, організували вечори, проводили лотереї. Споживча кооперація Яготина на Прилуччині надала школярам матеріальну допомогу – кредит зі скидкою на 45 крб. з тим, щоб відкрити дитячий кооператив. На кінець 1920-х рр. у школах України налічувалося близько 5 тис. дитячих кооперативів [15, 15]. Про значення шкільних кооперативів та їх роль у вихованні молоді було опубліковано тоді чимало книжок і статей.

Якщо порівняти дані 1928 р. з даними про кількість пайовиків у 1923 р., то відповідне зростання складе 5,23 раза. Найбільш високими темпами відбувалося кооперування населення в 1928 р. На це певною мірою вплинуло встановлення диференційованого пайового внеску для різних груп населення залежно від їх доходу, інші заходи влади як економічного, так і позаекономічного характеру. Зростав і відсоток кооперованого населення. Якщо на 1 жовтня 1926 р. в містах він складав 23,4, а на селі 11,5, то вже на 1 жовтня 1928 р. відповідно 38,4 та 22,4. При цьому було вирішено і завдання більшовицько-радянських органів щодо оптимізації соціального складу пайовиків споживчих товариств. Так, на кінець 1920-х рр. робітничі кооперативи кооперували 83% членів профспілок. Охоплення споживчою кооперацією жінок складало 27,5%, а молоді – 16,7%. Найбільшу частку пайовиків сільських товариств склали селяни. На кінець 1920-х рр. ця частка становила 93% [12, 9].

Таким чином, протягом 20-х рр. XX ст. організації споживчої кооперації України розгорнули значну організаційно-кооперативну діяльність, у результаті якої суттєво зросла чисельність членів товариств. Цьому сприяло

як повернення до принципу добровільного членства, так і ряд проведених Вукопспількою та її місцевими організаціями заходів щодо розширення соціальної бази споживчої кооперації, полегшення вступу і сплати внесків. Завдяки розширенню соціальної бази споживча кооперація змогла суттєво покращити свій фінансовий стан, розгорнути ефективну господарську діяльність. Виходячи з реалій того періоду, при кооперуванні населення дотримувався класовий принцип. Проте не варто відкидати досягнуті результати проведеної державними та кооперативними органами широкомасштабної кампанії щодо залучення до споживчих товариств різних верств населення. Цій роботі треба віддати належне, адже пайовики не лише матеріально змогли підтримати кооперацію й у цілому вітчизняну економіку, але й систематично задовольняли споживчі потреби. Разом з тим членство у споживчих товариствах було для пайовиків доброю школою набуття навичок ефективного господарювання.

В умовах нинішньої кризи на особливу увагу заслуговує попередній досвід кооперування населення. Виходячи з нього, можна констатувати, що сьогодні вкрай потрібно матеріально і морально заохочувати різні соціальні і вікові групи, особливо з невеликими доходами, до вступу в споживчі товариства, активної діяльності в них, до інвестування системи споживчої кооперації, поповнення пайового капіталу. Взаємовідна співпраця пайовиків і споживчих товариств у період кризи принесе обопільну користь. Пайовики, підтримавши кооперацію в умовах жорсткої боротьби за ринок споживчих послуг, тим самим збережуть її статус організації, соціально орієнтованої на менш захищені верстви суспільства. Тож є сенс у тому, щоб продовжити дослідження вітчизняного і закордонного досвіду пропаганди кооперативних ідей і заохочення населення до вступу в споживчі товариства.

1. Кожаный П. Рабочая кооперация и профсоюзы. – М.: Труд и книга, 1925.
2. Зарудний С. Українська кооперація на десяти роковини Жовтневої революції. 1917-1927. – Харків: Книгоспілка, 1928.
3. Пожарський П. Соціальний склад української кооперації. Історико-статистичний нарис. – К.: Книгоспілка, 1929.
4. Споживча кооперація Української РСР. 1917-1967 / Ф.Д. Колесник, С. Сіденко, О.С. Матковський. – К.: Економіка, 1967; Морозов Л.Ф. От кооперации буржуазной к кооперации социалистической. – М.: Мысль, 1969.
5. Волошкевич Г.А. Споживча кооперація в УРСР на останньому етапі непу (1927-1929 рр.) // Український селянин. – 2002. – № 6.
6. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: В 5-ти томах / 1917-1967/. – Т.1. 1917-1928. – М.: Политиздат, 1967.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 1665.
8. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 1920.
9. Вісті ВУЦВК. – 1924. – 22 серпня.
10. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (далі – КПСС в резолюциях...). 8 изд. – Т.3. 1922-1925. – М.: Политиздат. – 1970.
11. Кооперативне будівництво. – 1928. – № 24.
12. Аліман М., Оніпко Т. Від витоків до сьогодення // Вісті центральної спілки споживчих товариств України (далі – Вісті...). – 1997. – 3 квітня.
13. Споживча кооперація України. Основні покажчики 1928-1929. – Харків: Вукоопспілка, 1929.
14. Кооперативне будівництво. – 1927. – № 21.
15. Левинов И. Стройте деткооперацию! // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 28.